

Др Чедомир Ребић

ЕСХАТОЛОШКЕ МИСЛИ У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

*Ево вам казујем тајну:
Сви нећемо помријети,
а сви ћемо се промијениши.
(1. Кор. 15,51)*

Есхатолошке мисли о човјековом преображају и прелазу са садашњег живота на живот будућих вјекова, настанку вјечности и путу на Царству Божјем, пуности и испуњењу, чине карактеристичан садржај српске књижевности средњег вијека. земаљска питања и есхатологијски одговори - како оно што долази може да разријешити постојеће; шта повезује прошлост, садашњост и будућност када је у питању човјеков живот; колико се окретањем према вјечности ослобађамо привржености земаљском животу - уткивају се у суштини сазнања о светим тајнама и врлинама. Чежња за вјечним животом не остварује се у откривању могућности да се живот на земљи биолошки продужи, него у потреби да се не западне у гријех, јер је „плата за гријех смрт, а дар Божји је живот вјечни у Христу Исусу Господу нашем” (Римљ. 6,23). Новозавјетна мисао - „Царство Божје унутра је у вама” (Лк. 17,21) - повезивала је свијет земље и неба, човјека са Богом. Као духовна универзалност у књижевности средњег вијека она тражи потпуно саображење пјесниковог живота тим идеалима, па је у томе и главни мотив стварања.

Са развојем државе Немањича настаје књижевност у којој се универзалне есхатолошке теме поткрепљују новим садржајима из живота појединих личности српскога народа. Ту су развијена питања везана за земаљске патње и смрт. Ту су и одговори у духу православне есхатологије у којим се најављује победа онога што садржи Ријеч Божија. Познато је да се „у хришћанству, а нарочито у православљу, Развило особито поштовање смрти”¹ које је у неким књижевним контекстима отварало нове прогресије и путеве ка вјечном животу и васкрсењу.

¹ Сергиј Булгаков, *Православље, Преглед учења православне цркве*, превод с руског, Књижевна заједница Новог Сада, 1991, стр. 257.

Када велики хришћански филозоф Св. Исак Сирин на питање „шта је бесмртност?“ одговара да је „бесмртност осећање Бога”,² он јеванђељску мисао и сазнање о бесмртности преводи у практичну врлину да човек мора савладати све оно што је смртно у њему. „Осећати Бога”, истиче др Јустин Поповић, „значи: осећати се бесмртним. Бог и бесмртност су два корелативна појма, јер су два корелативна факта. Једно је немогуће без другог. Осећати Бога у себи стално, у свакој мисли, у сваком осећању, у сваком поступку, и јесте бесмртност. Стећи то осећање Бога и значи: осигурати себи бесмртност и живот вечни. Отуда само из вере у Бога, из осећања Бога истиче и осећање личне бесмртности човекове”.³

Иако се српска књижевност у епохи самосталног стварања (почетак XIII вијека) интегрисе у шира духовна универзална хришћанска достигнућа, ипак жанровска специфичност је захтијевала да се о есхатону говори на особит начин. Ова књижевност стварана у Цркви - Тијелу Христовом (Еф. 1,1-23, 1 Кор. 12/12-31) у духу ширих византијских књижевних канона, иако пуна осјећања, ипак је „надлична”, јер тежи ономе што је непролазно и вјечно, свето и божанско. Богонадахнута, у њој је енергија за стварање извирала из Божјих способности. Сазнања која се стичу из ње стварају осјећај излажења из обичног живота, кретање према Христу и есхатолошки сусрет у Богу.

„Хришћанство је донело слободу од смрти”,⁴ ријечи су једног историчара византијског хришћанства. У „четири речи васкршњег тропара... „смрћу си згазио смрт”... је велика порука Византијске цркве: радост Васкрса, прогоњење исконског страха који је обузимао човјеков живот”.⁵ „Богочовек Христос је победио смрт... својим васкрсењем. И том победом решио проклети проблем смрти; решио га не теоријски, не апстрактно, не априористички, већ догађајем, доживљајем, фактом, историјским фактом васкрсења свог из мртвих”.⁶

У духу јеванђељских истина и Христове заповијести развијала се и дјелатност Светога Саве. Служити Богу, откривати божански смисао човјековог живота, све оно што је у њему вјечно, непролазно, стално је било присутно у мислима и осјећањима, ријечима и дјелима Светитеља. Свети Сава је „први од Срба обradio и разradio у себи свето, еванђељско осећање света”.

Усмјереност према Христовој вјечности и према Дану Господњем, чежња за оним што ће доћи, налази се, први пут потпуније књижевно саопштено, у дјелу Светога Саве - Житије светога Симеона Немање. Када се описује оно што је есхатолошко, вјечно, и са темпоралног аспекта излази из оквира садашњости, када се открива вјечни однос између Божјег и земаљског свијета, онда се стварају више форме проповиједања. Свакидашње манифестације

² Цитат преузет из дј.: Архимандрит др Јустин Поповић, *Свјетосавље као филозофија живота*, Манастир Ђелије, Ваљево, 1993, стр. 45.

³ Н. дј., стр. 45.

⁴ Џон Мајендорф, *Византијско богословље, Историјски шокови и догматске теме*, превод са енглеског, „Каленић” - издавачка установа Епархије шумадијске, Крагујевац, 1989, стр. 259.

⁵ Н. дј., стр. 259.

⁶ Јустин Поповић, н.дј., стр. 38.

⁷ Н. дј., стр. 24.

⁸ О аспекту „вечности” у проповедничкој књижевности види: Д.С. Лихачов, *Поетика старије руске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1972, стр. 324-332.

* Свети Сава, *Сабрани списи* (језичка верзија Лазара Мирковића и Димитрија Богдановића), Просвета Српска књижевна задруга, Београд, 1986.

живота, које се временским, друштвеним и неким другим контекстима ограниче, не могу се уносити у више облике духовног казивања. У овоме дјелу сваки догађај прелази оквиру обичне садашњости, улази у непролазно, и његова коначност је у ствари почетак нечег новог. У самом историјском догађају, када се Немања на Благовијест, 25. марта 1197. на сабору у Расу одрекао престола, налази се вјечни смисао.

У саопштавању Немањиног говора у моменту када се одриче пријестола створена је историјско-земаљска димензија, отворена шира есхатолошка равана, на којој све оно што је безгрешно земаљско увире у вјечно небеско. „Чеда моја вазљубљена и од мене отхрањена, ево знано је свима вама, како Бог својим промислом постави мене да владам над вама, и какву озлобљену земљу нашу примих у почетку, и помоћу Божјом и пресвете Владичице наше Богородице, колико моћ имаћаш, не облених се нити покоја дадох себи, докле све не поправих... Зато и ви, чеда моја вазљубљена, не заборављајте учења свога и правовернога закона, који сам ја установио. Јер, држећи ово, имаћете Бога као помоћника себи и пресвету Госпођу Богородицу, и моју, иако грешну, молитву. А мене сада отпустите, владара свога с миром, да виде очи моје спасење...” (Житије св. Симеона Немање). Репродукција ових догађаја изазива чежњу за откривањем онога шта ваља чинити на земљи да би се крстали према вјечности. У фактима се изражава однос човјека према Богу, открива божанска љубав и њена сферичност у којој се људи уједињују. Богословским уопштавањем догађај излази из историјске садашњости и просторног одређења, улази у есхатолошко очекивање.

У завршном дијелу Немањиног говора наводе се богословске мисли које управљају умом и вољом да се чиста срца служе Богу и извршавају Христове заповијести из књига. Поука да је све човјечије таште, и „неће остати богатство, нити ће ићи (заједно) слава, јер када смрт дође, све ово ће уништити”; да се „узалуд метемо”, јер „кратак је пут којим течемо”, „овај живот је сенка и сан” - наводе на схватање да је прави смисао живота у заједници са Христом, и да ће живот бити савршен једино у есхатону.

Немањин благослов у моменту крунисања Стефана за великог жупана и постављања Вукана за великог кнеза пун је моралних савјета и заповијести. У благослову: „милостиња и вјера нека вас не остављају”; у хришћанским поукама: „блажен је човјек који је нашао премудрост и онај смртни који је видно разум”, јер „боље је њу куповати, него рзнице злата и сребра”; у заповиједи: „да љубите брат брата, не имајући међу собом никакве злобе” - садржана су јеванђелска начела која воде човјека у сусрет Богу.

У цијелом дјелу, када је ријеч о Житију св. Симеона Немање, налазе се мисли о есхатолошким циљевима живота, али најснажније визије налазе се у другом дијелу у коме се говори о Немањиним боловању и смрти. Ту се живот сусреће са животом „у односу на крај”, а „ова оријентација је и главна карактеристика учења о светим тајнама, о њиховој духовности и о њиховом односу према свету”⁹. Немањине ријечи изговорене са ивице гроба пуне су мисли о божанској суштини живота: „Сине, слушај моје речи,... Јер су живот свима који их налазе. Сваким чувањем чувај срце своје, јер од њих су исходишта живота. Уклони од себе оштра уста и увредљиве усне далеко од себе одбаци.

⁹ Цон Мајендорф, н.д., стр. 267.

Очи твоје нека право гледају и веће твоје да мигом указују на оно што је праведно... Не мешај се са безумнима. Тражи премудрости, да поживиш. Исправи сведочанства у разум... Почетак премудрости је бојазан Господња и савет светих је разум, а разумевати закон добра је мисао”.

Усвајањем ових мисли човјек се духовно уздиже, излази из своје затворености и креће се према Царству Божјем. У моралном погледу оваквим мислима се гаси гријех, чисти воља од лоших страсти, а то омогућава „прелазак човеков од стања вука до стања јагњета”¹⁰ у хришћанском животу. „Бојазан Господња”, коју наводи св. Симеон у овим топлим мислима, - „није осећање које човек доживљава зог своје маленкости..., него средство познања, суштинско доживљавање величине Бога”.¹¹

У Немањином растанку са животом налази се садашњи доживљај са снажним визијама будућег живота у Христу. Христовим присуством повезује се прошлост, садашњост и будућност; стварају се небо-земни односи. Ово је писано у духу византијске хришћанске есхатологије, јер је „целокупно предање источне монашке духовности засновано на премиси да хришћани сада, у овом животу, могу да доживе визију Бога и реалност обожења”.¹² Вјечни божански смисао живота Свети Сава истиче у завршном дијелу Житија: „Ум наш, дакле, нека буде на небесима у гледању на красоте рајске, на обитељи вечне, на анђеоске хорове, на онај живот... Ово треба, љубљена браћо моја, да бринемо и помишљамо, у овом да живимо, јер смо ван света, јер живот на небесима имамо, овај живот у миру проводећи, наду имајући да ћемо у Христу Господу нашем стећи наду вечних добара, заступништвом пресвете Владичице наше Богородице и Добротворке, и молитвама преподобнога и блаженога оца нашега и ктитора господина Симеона”. Овдје су садржане основне мисли богојављења и богослужења на којим није светосавска филозофија живота. Живот по Христовом Јеванђељу, усавршавање Богочовјеком, духовно кретање путевима Који воде васкрсењу - то су главни принципи ове филозофије.

У законитостима византијско-словенске поетике, у молитвеним и литургијским структурама, у Савином дјелу Служба светом Симеону отварају се путеви који воде есхатолошком обожењу, живота у Христу. Блажени Симеон својим врлинама као „небески човек”, „земаљски анђел”, „светилник отачаства”, сталним молитвама, усмјерава заједницу ка јединству са Христом, у Којем је преображај и спасење. „Силом Светога Духа”, Он, блажени Симеон „владарство своје остави”, „узевши крст пође за Христом”, и тако је „мимоишао царство земаљско” и „све земаљске красоте”, и отишао у Гору Свету да „с анђелима Богу служи” и „моли се Христу непрестано”. Овдје је описана есхатолошка пунота у смислу како Никола Кавасила пише: „Постоји могућност да светитељи у овом свету буду не само усмерени и припремљени за (вечни) живот (у Христу), него да већ сада сагласно са тим животом живе и делају”.¹³ Са великом Божанском љубављу у души, угашеним тјелесним

¹⁰ Протојереј-ставрофор др Димитрије Станилоје, *Духовност и заједница у православној литургији* (са румунског превео епископ источноамерички Митрофан), Епархија сремска, Патријаршијски двор, Сремски Карловци, Београд, 1992, стр. 376.

¹¹ Н. дј., стр. 385.

¹² Џон Мајендорф, н. дј., стр. 268.

¹³ Цитат преузет из дј.: Џон Мајендорф, н. дј., стр. 233.

похотама, животом удостојеним онеме што је непролазно на небесима, Симеон свега себе предаје Богу. Својом молитвом Христу окупља духовна чеда и славитеље анђелског живота.

Живот у очекивању будућег Царства Небеског управља Симеоновом свијешћу и води га из „свијета” и „месе” у манастирску заједницу, духовно јаче ангажованих учесника. Ту, у „Цркви као Христовом Телу, заједничарству Бога и човека... не само месту Божије присутности него месту где људски род постаје потпуно 'прихватљив за Бога'"¹⁴ - Симеон молитвама тражи вечно спасење за себе и „творитеље спомена” његовог. Живот по Христовом Јеванђељу, у молитвама, преображава га и сједињује са Христом. Из његове гробнице, односно из његових моштију точи миро, што ваља разумјети као истинитост остварене заједнице са Христом.

Есхатолошке мисли налазе се и у другим књижевним дјелима немањићке епохе. Трагање за оним симболима који имају тајанствени смисао и који усмјеравају у правцу откривања суштине хришћанске истине, објашњавање корелација међу појавама видљивог и невидљивог свијета, - све је то постало циљ човјековог сазнања, које се преламало у књижевна виђења. Ишчекивање као есхатолошки догађај прелази са временске равни у душе вјерујућих; садашње живљење прелива се у живот у Христу испуњавањем захтјева ријечи Божје.

У дјелу Стефана Првовјенчаног - Живот светог Симеона* дато је крајње испуњење, потпуни преображај човјековог живота. „Дубина божјега милосрђа”, каже Стефан, открила се „на нама земним”, на Немањи, „јер га вишњи Господ Исус Христос љубљаше”, а „срце се његово распаљиваше божанственим огњем како ће угодити Господу и градити храмове угодника светих”.

Немања љуби Бога, а то је најбитнија црта за примање божанских дарова и задатака. „Нека је знано свакоме створу”, истиче писац, „да онима који љубе Бога свим срцем све полази за руком”. Из такве љубави, „свезе савршенства” (Кол. 3,14), израстају и друге вриједности Немањине као што су моћ за сагледавање небо-земних перспектива, земаљских и небеских ствари. Свако сазнање без љубави је ништавно. Новозавјетне мисли - „знање надима, а љубав изграђује” (1. Кор. 8,1) и „ако ли неко мисли да нешто зна, још ништа није сазнао као што треба знати” (1. Кор. 8,2), јер само „ако неко љуби Бога, тога је Бог познао” (1. Кор. 8,3), томе је дато знање, откривају се у сваком Немањиним дјелу. Све што је чинио било је подређено онеме што ће доћи у есхатолошком смислу. Дјелима садашњости отварао је себи вјечне путеве у будућности, по хришћанским захтјевима „добро чинио, богатио се у добрим дјелима” (1. Тим, 6,18), ишао у сусрет Богу свјестан да „спремајући себи добар темељ за будућност, добија живот вјечни” (1. Тим. 6,19).

Прву истину Христову Немања извршава градњом Цркве. Црква је почетак есхатона; у Цркви се обожује, добија благодат и живот Христов, јер је Христос глава тијела Цркве. немања „дошав, нимало не задоцнев, поче журно зидати у отачаству својем, у Топлици, храм пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косанице”.

¹⁴ Н. дј., стр. 252.

* Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* (језичка верзија Љиљане Јухас-Георгиевске, Лазара Мирковића, Миливоја Баишића), Просвета Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

Градња цркве пресвете Богородице и храма светога архијереја и чудотворца оца Николе постаје одређујући моменат за даљу вјечну Немањину судбину. То није била идеја, већ догађај у коме је Немања побједио смрт, својим животом ушао у Христа. Христолошко повезивање Немање са Црквом отварало је нове духовно-вјерске путеве и схватање да „пролази обличје овога свијета” (1. Кор. 7,31); отуда је извирала снага за велику трпљивост и јаке благодати, понашање у духу Светог Писма да „због тога подноси све ради изабраних, да и они добију спасење које је у Христу Исусу са славом вјечном” (2. Тим. 2,10).

Подизање храма преображавло је Немању, отварало му слику есхатолошке будућности у којој између земље и неба нема дијељења:

А как гледаше подизање храма Пресвете, овај мој господин свети, верујте ми, о господо и браћо, да сам видео како се његов ум диже у висину као неки небопарни орао, који је држан на земљи везан узама железним, па се истргао и у висину узлетео да дође до онога бесмртнога и светога источника и да види хлад божанственога града Вишњег Јерусалима, чији, уистину, постаде прави грађанин.

Духовни погледи на Вишњи Јерусалим водили су Немању од оног трошног, пролазног, земаљског у правцу вјечног и небеског. У том духовном узношењу није се одвојио од свијета; заповијести Христовог јеванђеља преносио је на друге, ријечју и дјелом. „Одбацив красоте овога света” кренуо је за Христом „хвалећи и славећи свето и безлобно име” Његово. Молитвама се обраћао апостолима и мученицима да они „молитве своје излију” да га Христос „не осуди на дан страшнога суда и грозног испитивања”, него да му „буде милостив, тих и утешан”, да би „ушао у тихо и истинито и неузбуркано пристаниште” и видео „светлост незаходну”. А та незаходна свјетлост је Исус. Исусове ријечи - „Ја сам свјетлост свијету; ко иде за мном неће ходити у тами, него ће имати свјетлост живота” (Јв. 8,12) водиле су га у спас Господу.

„Падање и подизање - падање у поноре смрти и подизање у висине живота... почињу и развијају се у овоме свету, а завршавају се у ономе свету”,¹⁵ истиче се у есхатолошким сазнањима. Овај живот земаљски „постао је поприште на коме се одлучује о непролазном небеском животу”.¹⁶ Отпадање од Бога посљедица је изневјерене истине. Када „браћа његова, подстицањем ђавољим и злом ревношћу и љутим гневом обузета, дођоше да ожалосте Светога”, он их „с кроткошћу и с осмехом око усана” дочека говорећи им: „Просите у Господа Бога мојега многе дарове и милостиње велике и некварежне, да их свако од вас прими”. немања ових савјетима упућује браћу да крену оним путевима који воде Богу. овај свијет који „сав у злу лежи” (1. Јн. 5,19) поприште је ђавола, јер пресијеца путеве спасења. Немања познаје мисли Откривења; зна да сва зла на овоме свијету потичу од ђавола, који „заовди јву васељену” (Откр. 12,9). Браћу која му наносе гњев и неправду и стичу гријех, јер „свака неправда је гријех” (1. Јн. 5,17) покушава да уразуми како би могли схватити његов духовни и небески пут, који се открива градњом Цркве. „Према учењу Црквених Отаца, вечни живот који нам Христос даје и који се састоји у томе „да познају Тебе јединога истиннога Бога и кога си послао Исуса Христа”

¹⁵ Протојереј Божидар Мијач, *Есхатологија (наука о последњим збивањима историје)*, „Православље” Српска патријаршија, Београд, 1988, стр. 29.

¹⁶ Н. дј., стр. 29.

(Јов. 17,3) започиње већ овде, у овом привременом животу, а ова вечност у времену и јесте дотицање божанског живота у Цркви. У том смислу у Цркви је све невидљиво и тајанствено, све се прелива преко границе видљивог света, али и све невидљиво је видљиво, постаје видљивим".¹⁷ Немања зна да се браћа на пут вјере и спасења могу извести само спознајама о потреби постојања Цркве, па његове ријечи - „Браћо моја драга, како смо једнородни, нека не буде на гнев ово дело моје, које почех у Господу и доврших га. Ја га сврших, па, ако је добро, нека је мени, ако је зло, нека опет буде мени” - ваља схватити као љубав која је потребна сваком ко се креће путевима божанског живота у Цркви.

Крећући се Христовим путем ка вјечности, путем истине и спаса, Немања је морао да се бори против лажног учења. У Новом Завјету се говори да ће се „појавити лажни христоси и лажни пророци, и показаће знаке велике и чудеса да би преварили, ако буде могуће, и изабране” (Мт. 24,24). Као што је Ђаво навео прве људе на грјех, тако покушавају чинити лажне месје и лажни пророци у Немањино доба. Немања, „који верује у једнобитну и неразделиву Тројицу” жели да сачува „ово предано стадо”, да се „не посеје кукољ лукавога и одвратнога ђавола”. Када је сазнао да се „лукави брзо укоренио и да хулу наноси на светог Духа и да дели недељиво божанство”, и чини као „Арије безумни који Тројицу пресече”, а „ови безумни иду за учењем његовим, и не знајући, бедници, да ће, пошто су тако веровали, сићи с њим, триклетим, на дно скровишта адових” - и он „као некада пророк Илија, који је устао на бестидне Јереје,... изобличи безбоштво њихово”, „књиге његове нечастиве спали” и „сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој, него да се слави једнобитна и неразделива и животворна Тројица: Отац и Син и свети Дух, свагда и сад и увек на веке векова”.

Смисао Немањиног живота обређује бескрајна љубав према васкрслом Христу, чији је залог блажени и вјечни живот. Царство Свете Тројице доживљава у молитвама, у свијести о потреби самопожртвовања, превазилажењу пролазних земаљских интереса, отклањању тијесних личних жеља и грјехова. Ићи за Христом, носити крст свој, одрећи се земаљског и окренути се духовном, - такав пут водио је Немању кроз монашки живот.

Одрицање љепота овога свијета и прихватање монашког живота Немања схвата као реалност почетка Царства небеског. Царство Божје не обухвата само човјеков живот у будућности; оно је ту, и обухвата човјеков живот у садашњости. Ту се Немања преображава Христом и креће у правцу највишег циља духовног живота. „Посветивши себе Богу, монах одлази из свијета да би се цјелином предао молитвеном животу који треба да се крунише созерцањем неисказивих божанских тајни и вјечним блаженством”,¹⁸ истиче Бичков.

И живљаше блажени Симеон у тишини са дететом својим Савом. И тиховаху у манастиру својем, у храму пресвете Богородице, у Светој Гори, и калуђеровиху, по сваком правилу калуђерскога устава, дан и ноћ не престајаху устима, не умукњаваху појањем, идући преуским и тесним путем, заборавивши сасвим на оно што је земаљско. И, отишавши од онога што је тропно и земно и уперивши ум на небеса, телом на земљи стајаху, а умом и душом међу

¹⁷ Сергиј Булгаков, н.дј., стр. 59-60.

¹⁸ В. В. Бичков, *Византијска естетика, Теоријски проблеми* (с руског превео Димитрије М. Калезић), Просвета, Београд, 1991, стр. 244.

небеснимá борављаху, гледајући доле као самога Христа пред собом, а горе са анђелима настављајући.ж

„Монашки живот, по мишљењу Нила Анкиркога, јесте 'највећа куповина' будућих добара, а не раскоши садашњег живота".¹⁹ У том „тиховању" Немања „као небески човек, а земаљски анђел" сам себи „спрема лествицу исхода Пречаснога... да му је, у часу исхода његова, изнесу". Тиме он „купује" будућа добра, „небеска блага", узима „најслађу храну" за своју душу да би био узнесен у вјечну заједницу са Богом

Немањине ријечи: - „зашто сте обузети тугом? Почните надгробна појања" - чине слику ексатолошког тренутка када он улази у Царство небеско. То је доживљај живота у Христу, васкрсења и вазнесења, крајњег испуњења судбине.

Духовни живот и његов основни смисао најпотпуније је обухваћен у животописима Светога Саве. Светогорски монах Доментијан у дјелу Живот Светога Саве износи виђење о суштини духовних збивања код овог Светитеља; открива дубљи смисао живота, у духу Христових обећања датих у Јевањђељу: улазак у живот будућег вијека. Христове ријечи - „Ко љуби оца или матер више него мене, није мене достојан; ко не узме крста свога и не иде за мном, није мене достојан" - још „када је био у дому очеви", истиче Доментијан, „ражегавши се Духом светим", отварале су му путеве истине и хришћанског односа према животу. „И разумеде да је овај живот пролазан, метежан и пустошан, и да брзо ишчезава, и прозревши душевним очима бесконачан живот и неисцрпна блага спремљена праведницима који га љубе, и славу земаљску сматрав као ништа, остави земаљско царство", па крену да „тражи прво царство небескога и правде његове".

Надахнут Духом Светим и богоразумљем Свети Сава са молитвом и љубављу креће путевима који воде вјечном животу у Христу. Главна мисао - како да угоди Христу и да спасе душу своју - никла је из сазнања да „овај свет брзо пролази, а земаљска слава, иако се дотакне некога, исто тако брзо побегне од њега, па чак му се и насмеје". Јевањђељска мисао - „изићи ће они који су чинили добро у васкрсење живота, а они који су чинили зло у васкрсење суда" (Јн. 5,29) - отварала му је процесе сазнавања суштине хришћанске истине и религиозног расуђивања. усхићивао се истинитошћу, љепотом и дубином Христове науке о спасењу садржане у јевањђељима. Изаћи на Христов "уски и тесни пут", не земаљски него божанствени, по коме се ум води „да не заблуди", а душа „да иде право", сачувати заповијести Христова закона, - то је пут кретања Светога Саве, његов улазак у правду и истину, у милост и спасење, у Царство Небеско и вјечни мир.

Господове ријечи: „Него иштите најприје Царство Божје и правду његову, и ово ће вам се све додати" (Мт. 6,33) - Свети Сава прима као начело живота, па их истиче у писму у коме позива оца свога да дође у Свету Гору и „измени царство земаљско са небесним". Савина мисао је сва усмјерена према светој правди, великој Божјој милости и блаженом спасењу. То Доментијан страсно потврђује наводима из писма. Савина жеља да се Немања „уподоби вољи

¹⁹ Н. дј., стр. 235.

* Доментијан, *Живот Светиога Саве* (превод Лазара Мирковића), Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

Божјој, последује Господу своме, и дође у Свету Гору, и сједини са љубимим чедом својим”, да се Христос усели у њих вјером, јер „све који верују у њ зове у свој вечни живот”, у духу је новозавјетних сазнања да „пролази обличје овога свијета” (1. Кор. 7,31).

У духу есхатолошке мисли дата су сва поученија Светога Сава о истинитој и правој вјери. Свети Сава проповиједа Христову вјеру онако како су то чинили апостоли. Исусове ријечи: „Идите, дакле, и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа” (Мт. 18,19) схвата као заповијест пуну божанствених промисли која води есхатолошкој пуности времена, еону спасења.

Христовим оваплоћењем настаје еон спасења, „јер не посла Бог Сина својега на свијет да суди свијету, него да се свијет спасе кроз њега” (Јн. 3,17). „Сатворивши његову вољу”, истиче Доментијан у поученију Светога Сава о истинитој и правој вјери, „примићемо од њега спасење у овом и у будућем веку”. На питање - „Шта ли је боље од овога: не окусити смрт до века?”, којим Светитељ својим „чедима љубимим” побуђује мисао о духовности и светим тајнама, о односу човјека према животу и смрти, доноси овако поученије:

- Зато, чеда моја богољубна, ми који га љубимо треба да чинимо дела верна у Христу Исусу Господу нашем, ми који смо примили бесмртну веру од њега, толики дар да не умремо у векове.

Поученија воде на пут спасења, вјечног живота, Царства Божјег, онако како у Јеванђељу Исус говори: „Ја сам пут и истина и живот; нико не долази Оцу осим кроз мене” (Јн. 14,6).

Свети Сава је мислима сав окрепнут према есхатону, васкрсењу у Христу. Сагледати стање у коме се сада налази, и пуноту у коју треба да се настани; садашњи доживљај и визију обожења у будућем вријеку; испуњавати захтјеве Божје ријечи и спољашњи и унутрашњи живот прилагодити животу васкрслог Христа, јер „они који живе не живе себи, но Господу који живи у њиховим срцима и душама”, тако поучава ученике Преосвећени, - то су јеванђељске врлине на којим је Сава заснивао обавезности у односу према самом себи. У том духу су дата поучења епископима: „Не брините се дакле за оно, што је земаљско. Остављајући оно што је привремено, купујемо небесно”. Или: „Немојте помишљати шта имате, но шта сте и због чега сте”.

Визију излаза у есхатон, у духовну заједницу са Христом, „јер је од њега и кроз њега и ради њега све” (Рм. 11,36), коју Сава објављује епископима, Доментијан овако пројектује:

Пожурите се, браћо, и са љубављу сачувајте моје заповести, да будемо истинити наследници рајских радости и достојни славе небесне светлости, коју нам је достојно молити у Господа; не ове светлости, која на истоку исходи и на западу заходи, која се временом свршава, и која се дели доласком ноћи, коју заједнички са животињама видимо; но молимо светлости, коју са јединим анђелима можемо видети, којој ни почетак не почиње, ни крај престаје, ка тој истинитој светлости пут је права вера, која нас уводи у вечни живот и у бесконачну светлост Господа нашега Исуса Христа, кога разумемо и видимо, и делом га наслеђујемо, и Пазимо камо иде, и пожуримо се последовати његовим светим стопама, да побегнемо од вечних мука, и да заједнички са светима будемо обдарени небеском славом и да духовним мачем са душа наших одсечемо телесне похоте, како би уз помоћ Христа, били наследници његовог царства.

Као што је Свети Апостол Петар говорио: „Зато, браћо, постарајте се још већма да своје призвање и избор утврдите, јер чинећи ово нећете погријешити никад; јер ће вам се тако изобилно дати улазак у Царство Господа и Спаса нашег Исуса Христа” (2. Пт. 1,10-11), тако и Свети Сава овим заповијестима прасликује узношење Господу у просторе вјечне свјетлости и небеске славе. Заповијести које уводе у заједницу љубави, живот мира и славе, знања и врлина - усмјеравају бригу више на душу него на тијело. Тиме есхатолошки карактер живота почиње на земљи и продужава се на небу.

Дубље есхатолошке мисли налазе се у дјелима која српску књижевност уводе у виши степен византијског књижевноисторијског процеса, као што је Теодосијево дјело *Житије светог Саве*.^{*} Иако је ово дјело утемељено на Доментијановом тексту и на записима Савиних ученика, ипак његово само временско одређење, писано неколико деценија послје Доментијановог дјела, када су књижевни узор били други, захтијева да се открије како су се есхатолошке мисли преломиле у естетске вриједности.

У описивању духовних врлина организатора српске православне цркве Светог Саве, у приповиједању о дјелатности овог Светитеља на утврђивању православља, у његовој жељи да српску земљу украси црквама, налазе се дубљи есхатолошки мотиви. Сви важнији momenti овог Житија, од описа бјекства у Свету Гору, испосништва у манастирским ћелијама, тегобе туђиновања у удаљеним земљама, до причања о напорним путовањима у Свету земљу; од различитих појава спољашњег пропадања до духовног узрастања и узношења ума Богу, заснивају се на преображају свега створеног и визији обожења. У духу проповиједи Апостола Павла, да се „у невољама пројављује сила и слава Божја” (2. Кор. 4) и да „ако се наш спољашњи човјек и распада, ипак се унутрашњи обнавља из дана у дан” (2. Кор. 4,16), Сава је, још у раној младости, размишљао о монашком животу, који би га одвојио од „многометежног живота овога света” и „анђелског живота удостојио”. „Расуђиваше да су царство и богатство, слава и сјај, и свака пуни метежа и нестални; сматраше видљиву лепоту и обиље овога света као сенку, и разумевши да је много јело и веселе и све што је људско на земљи сујетно и нестварно”. Преко ове одвојености од обиља овога свијета улази се у реалност Царства небеског.

Заповиједи да „не благујемо у меком, да не тражимо телесни покој, него да више прионемо за наготу и глад, бдење и молитву, и да се обрати пажња на умиљење и плач са уздисањем и скрушеношћу срца”, јер се све „ово предлаже богољубивим душама као неки пут који лако води у добродетел, и ово доноси славу истиниту и част поуздану” - ваља разумјети есхатолошки. Одвојити свој ум од ствари овога свијета, не допустити да се воља подведе под тјелесне страсти, него свој ум узносити Богу у духу апостолских заповиједи да „ради милости Божје дате тјелеса своја у жртву живу, свету, угодну Богу, као своје духовно богослужење” (Рм. 12, 1), јер тјелесне похоте замрачују ум, навлаче грешне мисли и доводе до унутрашњег пада, - такав живот има есхатолошки смисао и води обожењу и Царству небеском. зато је у јеванђељу речено да „Царство небеско с напором се осваја, и подвижници га задобијају” (Мт. 11,12).

* Теодосије, *Житије светог Саве* (превео Лазар Мирковић, превод редиговао Димитрије Богдановић), Мала библиотека Српске књижевне задруге, Београд, 1992.

Живот какав су имали монаси испосници по падинама Свете Горе изазивао је жудњу код младог Растка. Теодосије о њиховом животу овако проповиједа: „Јер они добри оци, ако због тела и није згодно да се зову анђели, уистину бејаху Божји људи; од свега се ослободише ради Бога. Нису имали земљеделства, не занимаху се куповином за живот, нису обрађивали винограде и њиве, него је сва њихова брига - молитве, и сузе, и да умом вазда приањају к Богу. Ови, дакле, у високим горама настањени с јеленима, небо као цркву, а Христа у души изображена гледајући, колибе тесне травом украшене имађаху... кишом и ветрима шибани, сунцем и врућином паљени, зимом и мразом мрзли... Храна је њихова била по могућству, како чија, једни мало хлеба и ретко узимаху, а други плодовима дрвећа и растињем биља дивљега потребу задовољаваху. А пиће њихово бејаше из камена планинскога слатка текућа вода што гаси жеђ”.

Живот у усамљености, са мислима усмјереним Богу, и великим искушењима у одијевању, храни и пићу, чији осцову појаве на којој се развијала естетика унутрашњег или естетика аскетизма.²⁰ Новозавјетна мисао да „ако се наш спољашњи човјек и распада, ипак се унутрашњи обнавља из дана у дан” (2. Кор. 4,16) била је водила у животу монаха. Суровим вањским животом могу се развити оне врлине које воде уподобљењу Богу, блаженству и Царству небеском. Одбацити свако земаљско уживање, чувати се од тјелесних похота, више бринути о души него о тијелу, и друге етичке врлине, естетски су разматране у овом Житију.

Сиромаштво је „цјеловита морална-естетска позиција човјека који је схватио да духовне вриједности имају за њега већи значај него материјалне (вриједности)”.²¹ Зато Свети Сава „примивиши и множину злата донесену му, за своју потребу узео је хлеб и воду, а осталима у Светој Гори био је као Тома Индијцима” и „ходећи бос, по манастирима и по пустињи раздаваше, зидајући палату, која се не види али верује, цару оцу, на небесима, где се сада заједно с њим настањује”. неграмзивост су „подржавали многи идеолози монашког живота, практично током цијеле историје монаштва”,²² а Јован лествичник је „сматрао неграмзивост једном од важних степеница на лествици духовнога савршенства”.²³

У завршном дијелу Теодосијевог Житија светог Саве налази се естетска пројекција једне есхатолошке појаве у духу Откривења Светога Јована Богослова да „Онај што сједи на пријестолу... све чини новим” (Откр. 21,5). „Догодише се”, пише Теодосије, „осељењем Духа Светога многа чудеса од светих моштију светога”, јер „и до сада дају многа исцељења болнима од многих болести”. „Таквим чудима за живота и после смрти Бог, диван у светим својим прослави” обојицу, то јест Симеона преподобног и Саву свеосвећеног.

Стално присутна мисао о вјечности и заједници са Христом, схватање да је овај свијет у оваквом виду пролазан, као што јеванђељска мисао истиче да „овдје немамо постојана града (станишта), него тражимо онај који ће доћи” (Јевр. 13,14), и да „нова пак небеса и нову земљу по обећању Његовом

²⁰ О естетици унутрашњег која се појавила у византијском монаштву и естетици аскетизма види: В. В. Бичков, н. дј., стр. 233-259.

²¹ В. В. Бичков, н. дј., стр. 242.

²² Н. дј., стр. 242.

²³ Н. дј., стр. 243.

очекујемо, гдје правда обитава” (2. Петр. 3,13) - естетски је пројектована у заједничкој молитви народа упућеној „двојци богоизабраним, светим и дивним, богоносним и свеблаженим оцима Симеону и Сави, који сада заједно стоје пред Светом Тројицом, облиставани светло њеном светлошћу”:

Као што сте нас у маловременом и земном овом животу, док с нама бесте, водећи нас, чували у обојем, то јест у душевним и телесним стварима, још више се сада, будући код Христа, молитe за нас њему, да у миру и тишини покајањем живот наш поживимо, и после смрти своје милостива га и помирљива нађемо, и да нам буде у страшни дан суда наплате милостив и дарезљив.

Чежња за Христовом вјечношћу, гдје је истина, мир, милост и савршена љепота; улазак у еон спасења настаје Христовим искупитељским дјелом. Све је изван Христа гријех и зло. Есхатолошко испуњење настаје отклањањем гријеха и супротстављањем злу. Молитва усмјерена Христу ради преображаја живота, створења у ново створење, јер „ко је у Христу, нова је твар” (2. Кор. 5,17), писана је у духу посланица апостола Павла и других дјела светих апостола. „Његово смо створење, и за њега живимо и јесмо, и осим њега за другог Бога не знамо”, истиче се у Житију.

Мисли православне есхатологије налазе се у разноврсним књижевним дјелима средњег вијека, особито у житијима. Естетске пројекције ових мисли откривали смо у житијима која чине зачетке осамостаљење српске књижевности, и која, по светим садржајима, уводе нашу књижевност у ширу хришћанску умјетност и више облике духовног сазнања. У житијима, која су писали Свети Саво, краљ Стефан Првовенчани, јеромонах Доментијан и монах Теодосије, есхатолошка сазнања се развијају у свјетлости Христовој. Занимљиво би било откривати естетске пројекције ових сазнања и у другим дјелима, којим би се шире обухватила хоризонтална и вертикална књижевна раван.

Православна есхатологија заснована је на Светом предању и Светом писму и обухвата суштину учења о светим тајнама и врлинама. Она је вјерно сачувана у неким дјелима српске књижевности средњег вијека, јер света начела православне цркве захтијевају да се Христова истина, увијек и свуда, вјерно и неповријеђено проповиједа. „Умирући, св. Кирил препоручује брату своме, да бодар буде и јак у борби са противницима православља и да не клоне у раду, него да свим силама настоји изобличити лажне учитеље и привести их свјести”,²⁴ а на самртном одру св. Методије моли се за своје ученике да их „Свемогући Бог Отац и од Њега вјечно рођени Син и Свети Дух, Који од Оца исходи... вјерне православној цркви уздржи... напути на сваку истину и... непорочнима сачува, да не клону пред страдањима”.²⁵ За такву истину многи су апостоли и светитељи трпјели мученичка страдања.

Есхатолошка сазнања воде уд у бине духовног свијета; дају одговор на многа земаљска питања и откривају путеве који воде вјечном и небеском.

²⁴ Др Никодим Милаш, *Славенски ајостоли Кирил и Методије и истина православља*, Свети архиепископски синод Српске православне цркве, Београд, 1985, стр. 369.

²⁵ Н. дј., стр. 369.

Dr Čedomir Rebić

ESCHATOLOGICAL REFLECTIONS IN EARLY SERBIAN LITERATURE

Eschatological reflections on the transition from present life to life in future centuries, the onset of eternity and road to the Kingdom of God - form the basic content of early Serbian literature. In the state ruled by the Nemanjić kings literary works were based on the Holy Bible, on teachings about the holy mysteries and virtues, the principles whereby Christ's truth, always and everywhere, faithfully and unadulterated, is taught. From the depth of God-revealed truth, sprang the themes of creativity. Writers took ideas beyond the boundaries of the historical present and engaged in eschatological considerations. Tales - with general feelings; narratives - with biographical, patriotic and historical data; speeches - with Christ's commandments, blessings and evangelical lessons - are all woven into esthetic projections. There are also answers in the spirit of Orthodox eschatology announcing the triumph of the Word of God.